

Kármán József

(1769. március 14—1795. június 3.,

A nagy történelmi évfordulók esztendeit éljük. — Ezek sorában szerény dátumként jelenik meg az 1769. esztendő március 14-e, ez a virágvasárnap előtti keddi nap, amikor megszületett a losonci kálvinista pap és felesége — id. Kármán József és Szalay Klára — József nevű fiúgyermeke. — Ez a szerény, családias jellegű dátum, évtizedek múlva, bevonult a magyar irodalomtörténet jeles napjai sorába. — Kármán József azonban nemcsak a magyar irodalom és a magyar színjátszás történetének egyik kimagasló egyénisége. Nagy ő a nemzeti újjászületés forradalmi szellemű propagálói sorában is.

Kármán József — műveinek és életútjának egyik legkiválóbb ismerője és kritikai feldolgozója, Gálos Rezső állapította meg róla — a XVIII. század végének lángeszű tehetsége, aki — Bessenyeivel, Batsányival, Kazinczyval és Csokonaival együtt — a legnagyobbak közé tartozott. Erős akaratú, vezetésre teremtett egyéniség volt, akinek tarsolyában szintén ott van a „vezéri pálca”, akárcsak a Kazinczyében vagy a Batsányiében. „Hivatva volt rá — ha a gyilkos kór el nem viszi —, hogy ezeknek elfogatása után az élre álljon, irodalmi életet és modern magyar irodalmat teremtsen.”¹ Műveinek és életének ilyen irányú kritikai elemzése után, kissé egyoldalúnak kell tartanunk azt az irodalomtörténet-írásunkban gyakran előforduló megállapítást, amely Kármán legfőbb jellemzőjének azt tartja, hogy „a szentimentális prózánk legjelesebb képviselője.”² — Sokkal inkább tarthatjuk Kármánt irodalmunk első tudatos kritikus — XVIII. század végi nemzeti sajátosságainkat a maguk igazában felismerő, hibáinkat ostorozó, értékeinket azonban megbecsülő — szépírójának, aki — sokszor metsző szatírával — kora társadalomfilozófiáját messze túlhaladóan, előre is mutat.

Nem ez a legfőbb jellemző Kármánra, hogy többek közt megírta a „Fanni hagyományai”-t, ezt a szentimentalizmus sugallta — és legtöbbször kiadott — kis írói remekművét, hanem az, hogy ríeszmél a magyar nemesi társadalom patópálos elmaradottságára, a feudalizmus sok sötét bünére és hogy nagyon jól látja a Habsburgok és tanácsadói: szívosán és goroszul folytatott nemzetgyilkos törekvéseinek, a gyarmatosítás politikájának átkát.

Életútjából ki kell emelni, hogy a családi kör pietista és Losonc kisvárosi köréből Pestre, majd pedig Bécsbe kerülve, társadalomszemléletén először a II. József korára jellemző antiklerikalizmus lett úrrá és hogy erről az alapról elindulva jutott el korának materializmusához és — mindezt összegezve — a „fölvilágosodás” kulturájához. — „Eszmei fejlődése — állapítja meg Gálos — természetszerűen rokon az első köztársasági mozgalom vezetőinek eszméivel.”³ — Ő is magáévá tette azt a felismerést, hogy a felvilágosodás eszméinek minél szélesebb körben való terjesztése egyedül a nép nyelvén lehetséges. — Éppen ezért a „szógyártásnak” nem volt barátja. „A nyelv — írja — nem tudomány, a szó nem bölcsesség”, a fejlődő irodalom maga végzi el a nyelv kiművelését. Nem a nyelvújításra törekedett, hanem művészi stílusreformra. — „Ézért tudott egyszerű, izléses és purizmus nélkül is magyaros lenni.”⁵ — A jó magyarságra való törekvése tehát tudatos

volt, „és a maga elgondolásából jutott el a stílus kérdésében az egyéni szabadság gondolatáig.” Stílusának szépségét – és ez a megállapítás nem lényegtelen a nógrádi művelődéstörténet szempontjából – az a szókészlet alapozta meg, amit hazulról hozott. „Lcsonc nyelvjárásában annak szókincsében kellett felnőnie – provincializmus mégis alig akadt nyelvében.”⁶

Kármán életművének csak torzóját ismerjük. Korai halála nemes célkitűzéseit derékba törte. – Mindazt azonban, ami e torzóban megmaradt, és mindazt, ami Kármán halálát körüllegi, bizonyos titokzatosság övezi – Kármánnal kapcsolatban megoldatlan és tisztázatlan kérdések egész sora merül fel és ezeknek politikai hátterük is van. Olyan politikai hátterük, amelyek tisztázása az ország és a megye története szempontjából tekintve, egyaránt fontos lenne.

Kármán forradalmiságára – pontosabban a Martinovics-féle köztársasági mozgalomban való részvételére – nézve eltérőek a vélemények. – Gálos Rezső úgy véli, hogy Kármán „nem volt forradalmár”. – Pedig – és ezt ugyancsak ő állapítja meg – „az elsők között volt azok sorában, akik nálunk a feudális társadalom megváltoztatására törekedtek, s ezt a felvilágosítás nevelő eszközeivel vélték elérni.” – Ezzel szemben mások úgy vélik, hogy „maga Kármán is részese lehetett annak a köztársasági jakobinus szervezkedésnek, mely 1793-ban indult el egy kis értelmiségi csoport részéről, miután a nemesség táboraának megalkuvása a radikális függetlenségeket és a felvilágosultakat egyformán izolálta a tömegektől, s szélsőséges, forradalmi szervezkedésre kényszerítette.”⁸

Véleményem szerint az, hogy Kármán korának materialista filozófiáját valja, antiklerikális, antifeudalista és szabadkőműves – tehát egy sok mindent takaró titkostársaság tagja – nyilvánvalóvá teszi, hogy forradalmár. Az, hogy nem osztozott Martinovics és társai szomorú sorsában, több tényezőre vezethető vissza. – Ezek közül néhányra rámutatok.

Kétségtelen, hogy Kármán csaknem egész baráti köre benne volt az összeesküvésben, közülük nem egyet kivégeztek vagy börtönre ítélték. Lehetett azonban az összeesküvésnek egy olyan vonala is – éppen azért, mert összeesküvés volt és így titkos is – amely nem jutott a hatóságok tudomására. – Benda Kálmánnak – a Martinovics-féle köztársasági mozgalom legalaposabb ismerőjének – legutóbbi találkozásunk alkalmával az volt a véleménye, hogy nem lehetetlen, hogy Kármán az öngyikosságot elkövetett Fodor szervezői vonalához tartozott és így neve, terhelő vallomás hiányában, nem került a vádlottak listájára.⁹ – Nagyon valószínűvé teszi Kármán részvételét a köztársasági mozgalomban az, hogy unokáöccsét és egykori iskolatársát, Kármán Pált, Kiskunhalas főjegyzőjét, 1796-ban a Martinovics-féle forradalmi káté terjesztése miatt vád alá helyezték. – Nem lényegtelen az sem, hogy a Frankfurter Zeitung 1795 április 2-i száma – tehát egy olyan újságszám, amelyet Kármán József halála előtt még olvashatott – szerelmét, Markovics grófnét, az elfogottak közt sorolja fel, ami ugyan tévedés, de jellemző, hogy az újság szerkesztői a grófnét is a mozgalom hívei közt lévőnek tudták, megpedig Pestről kapott értesülések alapján.¹⁰

Kármánnak az összeesküvésben való részvételét látszik igazolni egy 1884 óta ismert adat is. Baráth Ferenc – Kármán életét kutatva – levelezést folytatott Kármán József nővérének, Zsuzsannának, Losoncon élő, akkor már 82 éves leányával, özvegy Jaán Zsigmondnéval. – Jaánné édesanyja elbeszélése alapján közölte, hogy Kármán „résztvett a Martinovics-féle összeesküvésben” és hogy „a sok munka, izgatottság és öröklött sorvadás következtében egészsége nagyon meg volt rongálva”. amikor a halála előtti időszakban odahaza, Losoncon tartózkodott.¹¹

Van ebben a Jaánné által írt levélben egy részlet, ami szintén az összeküvésben való részvételre utal: „Egy napon – ezt édesanyámtól sokszor hallottam emlegetni – kiment (Kármán) a kertbe sétálni és édesanyámat is kihívta. Nagyon le volt verve. Kivette óráját zsebéből s azt percről-perce számolta, míg körülbelül két óra eltelt után ezt mondta: „most már mindennek vége, óh, pedig ártatlanul szenvedtek!” – Akkor végezték ki Martinovicsot és társait. – S azután azt mondta testvérenek: „Itt van egy ládika írás, ezt tedd el jól. Majd halálom után jönnék többen, kik tőled irományokat fognak kérni, de senkinek ki ne add. Hanem ezen ládika tetejére van ragasztva egy elszakadt papirosdarab. Csak annak add oda, aki ezen papírdarab hozzáillő hiányzó részt neked előmutatja.” – Igaz, úgy volt. – Ő meghalt Martinovics lefejeztetése után 14 napra.

– Holta után jöttek többen – még a nádor is küldött egy megbízottat –, hogy kell irományoknak nála lenni és utána maradni, de édesanyám eltagadta. Míg végre az igazi eljött, ki nagyon sirt Kármán elhúnyta fölött, de soha édesanyám nem tudta meg ki volt. Urnak kellett lenni, ruhájáról ítélve, s ez elvitt minden irományokat.”¹²

Ezek a Jaánné levelébe foglalt, Kármán utolsó napjairól és titkos irományairól szóló sorok igen nagy jelentőségűek és ezen felül egy eddig észre nem vett, vagy legalább is kéllőképpen nem méltányolt kapcsolatra mutatnak rá a „Fanni hagyományai” utolsó soraival. – Eszerint – a LXIII. számú „bejegyzésben” – ezt írja naplójának Fanni: „Utoljára teszem reád, titkaim meghittje, sorvadó kezeimet – és csak azért, hogy véle szoljak... Egyetlenem! midőn ezek a jegyzelékek kezeidbe jutnak, akkor már engem a híves föld takar... Bepecsételve hagyom néked azokat a könyveket, amelyeket ide hullattam, ezeket a gyötrelmeket, melyeket ide kiöntöttem... én néked hagyom azokat. Érted szenvedtem azokat... Nem szemrevetésül mondom azt. Sírom széléről mondom, hogy örömet szenvedtem... Azzal a gondolattal szállok le csendességem boltjába, hogy hiv voltál... és ha az nem voltál – én megbocsátok...” stb.¹³

Igen érdekes a Kármán és Zsuzsanna nővére közti beszélgetés – lepecsételt titkos iratok, amelyek majd halála után jutnak el a címzetthez – és a Fanni titkos naplójának halála utáni, kedveséhez való eljuttatása közötti párhuzam. – Ezzel kapcsolatban több lehetőségre kell gondolnunk. – Lehetséges, hogy Kármán Zsuzsanna vagy leánya; Jaánné ismerve a „Fanni hagyományai” szövegét, ezzel a szentimentálisból romantikussá vedlett részlettel gazdagították a Kármán utolsó napjaira való visszaemlékezésüket. – Ez a lehetőség, ismerve a késői visszaemlékekben rejlő buktatókat, kétségtelenül fennáll. Vannak azonban olyan feltevések is, amelyek nem vonják kétségbe a Jaánné által közvetített családi hagyomány hitelét. Ezek arra támaszkodnak, hogy Kármán szabadkőműves és az 1795. május 5-én felozlott – mert betiltás előtt állt – „A nagyilekűséghez” című pest-budai páholy tagja volt.¹⁴

A „Fanni hagyományai” 1794 folyamán jelent meg az „Uránia”-ban. Abafi Lajos, a szabadkőművesség történetének alapos ismerője, vetette föl annak a lehetőségét, hogy az „Uránia”-t a szabadkőművesek adták ki, amit irodalomtörténírásunk tagad.¹⁵ Az „Uránia” szerkesztői – Kármán József, Schedius Lajos és Pajor Gáspár – azonban mind szabadkőművesek¹⁶ és hihető, hogy ennek a tulajdonképpen hatósági engedély nélkül 1794-ben három vaskos kötetben megjelent „lapnak” az olvasói körében is akadtak szabadkőművesek. – Ezért tételezem fel azt, hogy az „Uránia” ennek a titkos, sokszor „titkozatos” társaságnak a szócsöve is volt. Vagyis: cikkeikben, eszmefuttatásaikban és szépirodalmi műveikben titkos, csak a beavatottak által megfejthető utasításokat, politikai és társulati vonatkozású közléseket rejtettek el. – Ha ez így volt, akkor az a feltevésem is nagyon valószínű, hogy a „Fanni hagyományai” – éppen szentimentális regény jellegénél fogva a legkisebb gyanúra sem adván okot – a köztársasági mozgalom egyik politikai jellegű, titkos utasításokat is tartalmazó írásműve.

Néhány – feltevésemet igazolni látszó – apró momentumra kívánok csak most rámutatni. – A „Fanni hagyományai” közlését bevezető és az „Uránia” olvasóihoz intézett sorok közt ezt olvashatjuk: „... hátramaradt írásait – (megint a „hátramaradt”) – melyek, mint szent hagyományok, holta után nálam letéve voltak, imé itt küldöm. ... Ha jönnek állítjátok, tegyétek közönségesse. Elszakadozott töredékek, apró gondolatok, de amelyekből egy szép egészet összerakhat a – gondolkozó.”¹⁷ A kötőjellel különválasztott és így kiemelt „gondolkozó” – a titkokat értő szabadkőműves, akinek a „kedves zöld setétség, titkai meghittje”, akinek „titkos rejtekével átellenben nyugszik le a világ királynéja pompás felséggel és véres lángot gerjeszt setét magányosságában”¹⁸ – A hihetőleg 1793-ban már kész írásmű az 1792-ben már szabadkőműves és akkor Pesten időző Kármán páholymisztikára utalására és a francia forradalomtól „veres lángokat gerjesztő” várakozására is vonatkozatható. – Fanni elmékedéseiben pedig mélyeséges társadalombíráit található. Csak egyet idézek: „Miért nincs annyim, amennyi elég lenne jól tehetni másokkal... A jó állapot öszveszorítja az érzést, bebőrödzi a szívet. – Csak magát szereti a gazdag, fut látása elől is a nyavajásnak.”¹⁹ – És így tovább. – Lehet, hogy ezek – főleg mai szemmel nézve csak általánosságok. Eddig azonban még senki sem nézte át Kármán műveit és az „Uránia” köteteit ilyen, a kor forradalmiságára és a köztársasági mozgalomra jellemző adatok, megjegyzések vagy levonható következtetések szempontjából. – Ehhez kétségtelenül a szabadkőműves „virágnyelv” és Kármán személyi kapcsolatainak bűvebb ismeretére lenne szükség.

Kármán személyes kapcsolatai sem egészen feltártak. – Nem lehetetlen, hogy Fanni valóban Kármán egyik nőgrádi szerelme és hogy igaza van Gálosnak, aki Ragyolcról kelteztettek véli az egyes leveleket.²⁰ Nem ismerjük eléggé Kármán nőgrádi kapcsolatát sem, vagy ha igen, csak egyes motívumokra tért ki irodalomtörténetírásunk, pedig ezek egész pályafutása szempontjából igen fontosak. – Itt csak Kármán és az ugyancsak Losoncon született retgei Ungváry János kapcsolataira szeretném felhívni a figyelmet, mert ez Kármánnak a Kelemen-féle színtársulattal kapcsolatos ügyeiben nem lehetett közömbös. A Rádayoknak, Kármánnak és Ungvárynak a színészethez való viszonya különben is nőgrádi gyökerekkel bír és ezek a gyökerek nem jelentéktelenek.

Színháztörténeti irodalmunk feltárta, hogy a XVIII. századi protestáns iskolai színjátszásnak a losonci református gimnázium volt az egyik fókusz. „Losonc, Sárospaták, Marosvásárhely és Kolozsvár a színhelye ennek a megújuló magyar színi gyakorlatnak.” – Többek közt a Sárospatákon és Losoncon előadott „Phaedra”, „Pandora” és Szász János „Didó”-ja a legjellemzőbb képviselője a protestáns iskolákban divó szatirikus műfajoknak.²¹ – A losonci iskola és a Kármán család egymást követő nemzedékei szoros kapcsolatban voltak a Ráday családdal és így a magyar színészet és színjátszás ügyével is.²² Talán az sem véletlen, hogy a Kelemen-féle színtársulat 1800-ban Losoncon bukik meg véglegesen és iratai, hosszú huzavona után 1808-ban Losonc város tulajdonába kerülnek.²³

Ungváry János 1763. november 28-án született Losoncon. Iskoláit ott kezdte és Sárospatákon folytatta. 1789. szeptember 15-én mérnöki oklevelet nyert Pesten. – Szinnyey szerint 1779-ben „ő volt az első, aki a Pesten építendő magyar nemzeti színház eszméjét megpendítette. Ennek tervét és javaslatát e cím alatt: „Magyar nemzeti színház terve! – Szózat a hazához”, s ajánlva a magyar nemességnek, latinul és németül is közzétette. – Ráday Pál gróffal és Kazinczy Ferenczel 1790. szeptember 21-én megalapította az első magyar színjótársaságot.”²⁴ – A Székely György szerkesztésében megjelent, a nemzeti színház történetéről szóló mű szerint: „1779-ben Ungváry János – későbbi színész – hárcmnyelvű röpirata, a végül is német nyelven fennmaradt „Entwurf zu einem ungarischen Nationaltheater” hirdeti ilyen intézmény szükségességét.”²⁵ – Eszerint Ungváry 16 éves korában már röpiratot írt volna a Nemzeti Színház ügyében. – Ugy vélem, hogy az 1779-es dátum téves, a Szinnyeinél nem ritka sajtóhibák egyike és sokkal hihetőbb és valószínűbb, hogy a 26 éves mérnök – aki Rádayval éppúgy jó viszonyban van, mint Kármán –, 1789-ben írta röpiratát.²⁶

Ráday különben 1789-ben a Bécsből visszatért Kármán József ügyvédet is belevonta ezekbe a tervezetésekkbe²⁷ – Ha tehát másutt nem is, de ezek során Kármán feltétlenül találkozott a műfordító Ungváryval, losonci földijével és csak az az érdekes, hogy kettőjük kapcsolatát Gálos – aki pedig foglalkozott Ungváryval is²⁸ – meg sem említi. Pedig Ungvárynak 1792 szeptemberétől 1793 szeptemberéig hat ismert fordítását mutatta be a Kelemen-féle színtársulat.²⁹ – Az is nagyon figyelemre méltó, hogy Ráday Pál, Kármánnal együtt, 1792. augusztus 31-én lemond a társulat igazgatásáról. Erre az is készített, „hogy Sehy Ferenc alattomos cselszövéseit és a társaság tagjainak nyugtalan, folyton mozgó magatartását nem bírta. Sehy a tagokat Ráday és Kármán ellen izgatta, s előfordult, hogy a tagok nem akartak a hirdetett előadáson fellépni.”³⁰ – Ugyan melyik csoporthoz tartozott Ungváry, akinek színdarab fordításait 1792-től adják elő? – Ez a Sehy Ferenc jellemetlen alak. Ő a jakobinus mozgalom egyik besúgója.³¹

A Kármán forradalmi szerepével kapcsolatos homálynak egyik alapja tehát az, hogy eddigi kutatóink elsősorban mint szépirodalmi művek alkotójával foglalkoztak vele és nem vették kellőképpen figyelembe, hogy politikai célkitűzései is voltak. Talán ez is az oka annak, hogy személyi kapcsolatainak feltárása – amit a kortársak, főleg Kazinczy, elmulasztottak – egyáltalában nem mondható teljesnek. Ez – talán mindennél jobban – vonatkozik megýenekkel való kapcsolataira nézve is. – Nem tudjuk, például, hogy milyen volt közte és az 1795. március 27-én börtönében meghalt Ambrózy Gábor között a viszony? – Nem tudjuk, hogy voltak-e kapcsolatai a Martinovics-per egyik védőjével, Madách Sándorral? – Nem tisztázott az sem, hogy a Romhányban nevelősködő Öz Pállal, akivel közös olvasmányaik voltak és akivel Pest és Losonc közti utazásai során talán többször is találkozhatott miféle szálak fűtétek össze? – Öz Pállal kapcsolatban még az is figyelemre méltó, hogy őt éppen Kármán halálának napján – ha a Jaánné-féle közlésre alapított számítás helyes – június 3-án végezték ki.³²

Feltételezhető az is – legutóbbi beszélgetésünk során indokaimat vázolva, Benda Kálmán sem tart lehetetlennek –, hogy Kármán József öngyilkos lett. – Kármán halálának dátumát ugyanis csak kikövetkeztetni tudjuk – két héttel Martinovicsék kivégzése után – mivel a losonci anyakönyvek 1849-ben elégték. – Halálának okául Jaáné az öröklött sorvadást, vagyis a tüdőbajt hozza fel. – Schedius Lajos, egykori munkatársa, a Toldi Ferencsel folytatott beszélgetése során bizalmasan közölte, hogy Kármán elhanyagolt vérbaja következtében halt meg.³³ – Az elsőnek ellentmond, hogy családjában a felnőtt kort megérték mind hosszú életűek voltak, öröklött tüdőbaja tehát nem lehetett, legfeljebb szerzett. A második lehetőség ellenőrizhetetlen, bár egyáltalában nem valószínűtlen. – Ha ez így van, akkor Kármán a mozgalom leleplezése és barátai kivégzése után lelki összeomlásban, de gyógyíthatatlan állapota miatt is elszánhatta magát a döntő lépésre.

Gálos Rezső ez utóbbi okot is figyelembe véve értékeli a lelkész Kármán Pálnak, az idősebbik Kármán József unokatestvérének azt az adatát, hogy Kármán nem Losoncon, hanem Pesten halt meg és lehetségesnek tartja, hogy éppen gyógyítás céljából a pesti kórházba kerülve, halt meg ott.³⁴ – Az szinte alátámasztani látszik Kármán pesti halálát, hogy a losonciak teljesen megfeledeztek róla. Még Kazinczy sem említette Kármánt, amikor Losoncon járt. – Ennek azonban lehetett egy másik oka is és ez az öngyilkosság. Egy olyan kis városban, ahol az emberek nagyon sokat tudnak egymás dolgairól, bármennyire titkolta a család az esetleges öngyilkosságot, annak híre kiszivároghatott és a vallásos prűdéria a társadalmi illem kiközösítette – még az emlékezetből is – Kármán Józsefet, aki istenhívő, nagy tudású, vallásos műveket író apjával szemben, az istentelen felvilágosodás szószólója, sőt a király, a társadalmi rend ellensége volt. – Merem ezt állítani, mert Kármán József sírját Losoncon a református temetőben – Jaán Zsigmondné adatai alapján – 1884-ben valóban meg is találták.³⁵

De nem is az a fontos, hogy hogyan halt meg Kármán József, hanem az a sorsdöntő, hogy életében mit tett a haladásért, „a nemzet csinosodásáért”, a feudalizmus kereteinek lerombolásáért, a Habsburg-birodalomból szabadulni akaró magyarságért. – Ami tőle tellett, azt a legjobb tudása szerint megtette és ezért ott van a helye nemcsak a magyar nép, hanem Európa haladószellemű embereinek sorában.

BELITZKY JÁNOS

JEGYZETEK

1. Gálos Rezső: Kármán József – Budapest, 1954 – 134–135. l.
2. Klaniczay Tibor–Szauder József–Szabolcsi Miklós: Kis magyar irodalomtörténet. – Budapest, 1965 (3. kiadás) – 79. l.
3. Gálos i. m. 134. l.
4. Vö. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Budapest, (1928.) – l. k. 90. l.
5. Gálos i. m. 135. l.
6. Gálos i. m. 122. l.
7. Gálos i. m. 134–135. l.
8. Klaniczay–Szauder–Szabolcsi i. m. 81. l.
9. Gálosnak is az a véleménye – i. m. 132. l. – hogy „lehetséges, hogy a mozgalom egyik szálának, amely Kreil, Kovachich, Schedius, Kármán vonalán húzódott, Németh János (a fővádó) még csak nyomára sem jutott.” – Benda Kálmánnal 1968. december 15-én, Salgótarjában vitattuk meg a lehetőségeket. Szíves észrevételeiért ezúton is köszönetet mondok.
10. Gálos i. m. 130. l.
11. Baráth Ferenc: Irodalmi dolgozatok. – Budapest, 1895. – 357–360. l.: „Jegyzés. Kármán József halála és annak körülményei. 1884.”
12. Baráth i. m. 359. l. – Gálos i. m. 131. l.
13. Kármán József írásai és Fanni hagyományai. Újra kiadta és bevezette D. Schedel Ferenc. – Nemzeti Könyvtár. – Pest 1843. – 148. hasábj.
14. Gálos i. m. 50–51. l.
15. Gálos i. m. 62. l.
16. Vö. Gálos i. m. 50–51. l.

17. Kármán József írásai... i. m. 111–112. hasáb
18. Kármán József írásai... i. m. 111–112. hasáb, I. és II. bejegyzés
19. Kármán József írásai... i. m. 114. hasáb, V. bejegyzés
20. Gálos i. m. 72–73. l.
21. Magyar színháztörténet. Szerkesztette Hont Ferenc. – Budapest, 1962. – 81. és 83. l.
22. Gálos i. m. 141–150. l.
23. Erre vonatkozólag igen tanulságos Kerényi Ferenc: Dokumentumok Nógrád megye és az első magyar színtársulat kapcsolatának történetéhez c. tanulmánya. (Kézirat)
24. Szinnyei József. Magyar írók élete és munkái. XIV. k. – Budapest, 1914. – 667. l.
25. A Nemzeti Színház. Szerkesztette Székely György. – Budapest, 1965. – 7. l.
26. A kiadványon lévő dátumot eddig nem sikerült ellenőriznem. Az Országos Széchenyi Könyvtár katalógusában nem találtam meg.
27. Gálos i. m. 44–45. l.
28. Gálos Rezső: Adatok a német költészet hatásához a XVIII. században. – Irodalomtörténeti Közlemények, 1928. – 79. l.
29. Szinnyei József i. m. 667. – Rokodczay Pál: Szigligeti forrásaihoz. – Irodalomtörténeti Közlemények, 1914. – 306–307. l. – Büky Béla–Hajnal Gábor: Három magyar színműfordítás az első magyar színtársulat korából. – Székesfehérvár, 1967.
30. Gálos i. m. 47–48. l.
31. Réz Pál: Déryné emlékezései, Bevezetés, I. k. – Budapest, 1955. – 13. l.
32. Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. Mill. Tört. VIII. k. – Budapest, 1898. – 562. l.
33. Gálos i. m. 132–133. l.
34. Gálos i. m. 133. l. – Baráth i. m. 358. l. – Arról nincs tudomásom, hogy bárki is utána nézett volna a pesti anyakönyvi és kórházi adatoknak.
35. Baráth i. m. 360. l.